

теризував його: «Це була людина блискучих дарувань і величезної начитаності. Він читав трохи не всіма європейськими мовами... Я мало зустрічав людей, у яких розумові здібності були б так розвинуті й функція думки становила б таку правильну організацію роботи мозку».

Якщо систематизувати економічні погляди Ц., то слід відмітити, що він виступав прихильником класичної політичної економії та саме із цих позицій читав курс політичної економії в провідних університетах України. Значну увагу приділяв висвітленню в лекціях окремих проблем, розглянутих у працях К. Маркса. Вчення носило академічний, а не пропагандистський характер, проте, незважаючи на це, стало приводом для звинувачень Ц. з боку департаменту поліції. Попечитель учбового округу у відповіді на запит департаменту поліції писав, що в літографованих лекціях професора Ц. за 1880 р. 16 сторінок займає «виклад і критична оцінка вчення К. Маркса про цінність, де ґрунтовно спростовуються головні положення доктрини Маркса».

Така оцінка позиції Ц. щодо економічної теорії К. Маркса має підстави. Варто пригадати, що в період активної наукової діяльності українського вченого в Росії ще не було умов для сприйняття марксизму як цілісного вчення, як учення класового. Саме тому, за висловом В. Воронського, «воно було кастроване. З нього видалили всю його соціологічну частину — його живу душу, залишивши лише економічне вчення, яке розглядалося, оцінювалося й приймалося (або відкидалося) виключно як система політичної економії незалежно від її зв'язку з усім світоглядом автора». Чи означало це, що українські вчені або ще не розуміли марксизму, або не сприймали його внаслідок свого класового становища? Насправді вони правильно виокремили в марксизмі трудову теорію вартості як його аналітичне ядро. Прихильники класичного напрямку політичної економії у своїх лекціях висвітлювали економічну теорію К. Маркса як один з новітніх напрямів економічної думки. Зокрема в Харківському університеті це були професори Ц., К. Гаттенбергер, М. Косовський. Проте вони розглядали економічне вчення К. Маркса як продовження і розвиток ідей класичної школи, не погоджуючись з його кінцевими революційними висновками.

Нові погляди на розвиток економіки Ц. викликали неоднозначну дискусію. Зокрема навколо інституту общини, а в науковому середовищі України й Росії точилися суперечки ще й на початку ХХ ст., доки уряд від півстолітнього обговорення проблеми не перейшов до її практичного розв'язання в ході економічних реформ С. Вітте та П. Столипіна. Однак революційні за суттю реформи через історичні обставини — Першу світову війну, а також нерозв'язаність гострих соціальних конфліктів, проблем демократизації суспільства тощо теж не були завершені. Цей сумний досвід становлення ринкової економіки є одним з прикладів негативного впливу на економічний розвиток часового розриву між початком перетворень та здатністю держави до реального здійснення реформ, необхідного їх інституціонального забезпечення, насамперед стосовно розвитку самодіяльності суб'єктів ринку, їх організацій.

Помер Ц. у м. Харкові.

П. І. Юхименко, В. О. Цибок

ЦИТОВИЧ
МИКОЛА МАРТИНІАНОВИЧ
(1861–1919)

Цитович
Николай Мартинианович

— видатний український учений, Ц. постає як економіст-фінансист зі світовим ім'ям, громадський діяч, педагог, фундатор науки про місцеві фінанси. Його дисертації не мають аналогів в сучас-

ній економічній літературі, оскільки характеризуються глибиною й комплексністю дослідження в царині теорії фінансів, історії економічної та фінансової думки.

Народився 17 квітня 1861 р. у м. Миколаєві в родині службовця, дійсного статського радника. З переїздом родини до Києва пішов навчатися до 1-ї Київської гімназії, після закінчення якої в 1879 р. вступив на юридичний факультет Київського Імператорського університету св. Володимира. Під час навчання в університеті, який уже третій термін очолював М. Бунге, Ц. захопився економічними науками. Курси лекцій на юридичному факультеті читали тоді відомі українські вчені-економісти — Д. І. Піхно, А. Я. Антонович, Г. Д. Сидоренко та ін.

Неабиякі здібності науковця проявилися вже в студентські роки. Остання його студентська наукова робота «Кустарна промисловість у Росії» (1882) отримала високу оцінку професорів факультету й була відзначена золотою медаллю. Після закінчення університету в 1883 р. зі ступенем кандидата юридичних наук молодий учений залишився за рекомендацією вченої ради стипендіатом для здобуття професорського звання (1883–1887). Із цього періоду його викладацьке й наукове життя на тривалий час пов'язане з Київським Імператорським університетом св. Володимира.

У 1886 р. Ц. успішно склав іспит на ступінь магістра політичної економії та статистики й був зарахований на посаду приват-доцента університету на кафедру політичної економії.

Підсумком навчання в магістратурі став захист у 1889 р. дисертації «Огляд учень про підприємницький прибуток», яка отримала високу оцінку в наукових колах та була надрукована коштом університету. Праця молодого вченого стала найцитованішою його сучасниками, проте, на жаль, залишається невідомою нинішнім поколінням учених-економістів. За оцінкою, що міститься в сучасній українській науковій літературі, у розробленні проблеми підприємницького прибутку вчений був близьким до неокласичного її тлумачення, поданого в працях А. Маршалла.

Глибокий аналіз окремих положень дисертації свідчить про те, що вони були піонерними у світовій економічній думці. Навіть у сучасній історії економічної науки незаслужено упущено надбання українського вченого. Праця Ц. вийшла у світ до відомої роботи Й. А. Шумпетера «Теорія економічного розвитку» (1911). До неї на Заході ставляться як до піонерної, тоді як праця Ц. взагалі не згадується навіть побіжно найвідомішими західними істориками економічної думки.

З травня 1889 р. до серпня 1891 р. Ц. за кошти університету був відряджений за кордон для наукової роботи. Водночас він мав на меті освоєння викладання політичної економії, статистики й фінансового права в найвідоміших університетах Німеччини, Франції й Бельгії, а також вивчення організації адміністративної статистики в цих країнах. Перебуваючи в Німеччині, у Берлінському університеті, Ц. відвідував лекції представників нової історичної школи А. Вагнера, Г. Шмоллера і В. Майуена.

Предметом наукових досліджень українського вченого в цей період були фінансові відносини та їх організація на місцевому рівні. Результатом дослідження стала дисертація «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат», рецензував яку відомий український економіст професор М. П. Яснопольський.

За своєю структурою праця є дуже простою та складається з двох частин: перша містить огляд учень про місцеві витрати, друга присвячена оцінці системи місцевих витрат Пруссії. Водночас здійснені ученим теоретичні узагальнення й висловлені думки мають неоціненне значення для світової й вітчизняної фінансової науки.

У першому розділі Ц. критично проаналізував теоретичні здобутки світової фінансової думки. У розвитку теорії місцевих витрат у контексті розвитку теорії місцевих фінансів він умовно виокремив три періоди: до 60-х рр. XIX ст., початок і кінець 60-х рр. XIX ст.

Протягом першого періоду вчення про місцеві витрати перебувало в зародковому стані. Місцеві фінанси обговорювалися лише в окремих аспектах і нерідко, як зазначав учений, робилися надто поверхові висновки. Проте позитивним моментом було напрацювання однозначного підходу до розуміння сутності податків: «Податок... може бути виправданий лише як винагорода за вигоди, які отримує платник від діяльності суспільного союзу, а при розподілі податків слід визначитися лише з розмірами цих вигод, які дістаються окремим платникам». Тобто представники цього напряму наголошували на відповідності між сплаченими податками та обсягами благ, що мають бути отримані платниками. На жаль, у сучасних економічних системах це положення втратило свій зміст, і не завжди пересічний платник відчуває відповідну користь від оподаткування його доходів.

Другий період, на думку вченого, характеризувався особливою увагою до питання місцевих фінансів і розвитком його в контексті школи німецького фритредерства (англ. free trade — вільна торгівля). Саме ця школа обґрунтувала виключно господарський характер місцевих фінансів, тобто їх метою було визначено «надання різноманітних господарських вигод членам місцевих союзів».

Третій період ознаменувався швидким розвитком системи місцевих витрат і негативним ставленням населення до постійно зростаючого місцевого обкладання, тож у працях науковців увага до місцевих фінансів приверталася частіше. Загалом підходи вчених цього періоду Ц. піддав критиці за їх неправильне розуміння співвідношення та відповідності самоуправління й управління.

Ц. особливо виділяє наукові досягнення А. Вагнера. За наявності окремих критичних зауважень він зазначає, що «це питання у Вагнера розроблено ґрунтовніше, ніж у кого б то не було з попередників». Узагальнюючи погляди й здобутки своїх попередників, автор доходить висновку, що вченню про місцеві фінанси «бракує тих принципових засад, які воно може отримати лише тоді, коли буде поставлене у зв'язок із загальним ученням про розподіл зборів і повинностей, які виникають із задоволення суспільних потреб».

Доречно зауважити, що в полі зору вченого поряд із зарубіжними досягненнями фінансової думки перебували й наукові здобутки російських та українських учених-фінансистів: В. Лебедева, Л. Ходського, І. Тарасова, С. Іловайського. Дуже високо Ц. оцінив праці проф. Л. Ходського, зокрема ідею, що основні засади можуть бути однаковими для державного й місцевих господарств. Разом з тим, на його думку, застосування цих засад до місцевих господарств через особливі умови, у які поставлені останні, потребує особливих висновків і міркувань. Найскладнішим для загальної теорії про місцеві витрати є питання в тій частині, яка стосується справедливої норми участі держави й місцевих союзів у витратах, викликаних задоволенням суспільних потреб. Жодна з існуючих на той час теорій обкладання, як показав Ц., чіткої відповіді на це питання не давала.

Розвиток учення про місцеві витрати вчений розпочав з визначення платіжної сили місцевих союзів, яка «визначається чисельністю його населення й середньою платіжною спроможністю останнього», водночас зазначаючи про незалежність суми витрат місцевих органів від платіжної сили.

Принцип справедливого розподілу суспільних зборів зводиться до того, «щоб поставити всіх громадян держави в однакові сприятливі умови щодо задоволення суспільних потреб» — вважав учений. Платежі їх мають співвідноситися, з одного боку, з їх засобами, з іншого — з мірою задоволення цих потреб. Місцеві групи населення, пов'язані з тим чи іншим союзом, «за загальним правилом не повинні нести на собі ті надлишки витрат, які обумовлені особливою дорожнечою

задоволення суспільних потреб у даній місцевості порівняно з іншими місцевостями». Із цього загального правила має бути виняток, наголошував Ц., зауважуючи, що «буде цілком справедливо змусити кожного нести ту частку суспільних витрат, яка викликана його свідомою або необережною провиною, неекономним або таким, що не відповідає дійсній потребі, користуванням суспільними установами чи спорудами, його промисловою діяльністю і, зрештою, такими умовами, які, потребуючи незалежно від нього самого особливих витрат для задоволення суспільних потреб, водночас ставлять його в становище сприятливіше порівняно з іншими платниками».

Ц. показав практичні переваги місцевого господарства порівняно з державним. По-перше, існування місцевого фінансового господарства з його особливим колом завдань, які виконуються за рахунок місцевого населення, посилює відповідальність перед платниками податків. У таких умовах можливості «контролю витрат» є значно кращими. По-друге, існування такого господарства спонукає місцеві органи «залучити до участі в суспільних благах дарову робочу силу». Цьому сприяють тісніші стосунки з місцевим населенням і «дух самоуправління», на якому ґрунтується діяльність місцевих господарств. Держава, застосовуючи примус, могла б досягти таких самих результатів, однак це позначилося б на якості послуг. Водночас учений застерігав, що «дарова служба добра тоді, коли вона є досить простою й не віднімає занадто багато часу в осіб, які присвячують себе їй». І тут важливо не допустити безкоштовних посад «заради будь-яких непрямих, не зовсім чистих джерел доходу». Для місцевих союзів, які переважно мають справу з господарською стороною управління, ця загроза є особливо великою.

Щодо джерел доходу в державному й місцевих господарствах, Ц. виділив доходи, які не мають податкового характеру: доходи від нерухомості й різного роду промислових і громадських підприємств, що належать громадським союзам. Наявність цих джерел залежить від конкретних обставин та умов як на рівні країни, так і на рівні місцевого союзу. Залежно від цих обставин місцеві союзи можуть мати переваги перед державою щодо неподаткових доходів або навпаки. Проте виходячи із загальних умов, які визначають доступність неподаткових джерел, переваги повинні мати місцеві союзи.

Місцеві союзи, зазначав Ц., краще за державу можуть пристосовуватися до вимог ринку та мають більші можливості й більше стимулів до скорочення надлишкових витрат. І що складнішою є господарська сторона якого-небудь підприємства, то більше переваг при управлінні ним мають місцеві союзи перед державою. При вилученні доходу з нерухомого майна, за винятком, можливо, лісових угідь, становище місцевих союзів також є вигіднішим, ніж становище держави.

Приватно-господарські доходи й доходи від громадських підприємств, на думку Ц., мають відігравати важливішу роль в місцевому бюджеті, ніж у державному, що зумовлено двома причинами: а) деякі громадські підприємства є притаманними переважно місцевим союзам (особливо комунальні підприємства); б) держава «як підприємець узагалі стоїть дещо нижче місцевих союзів». Стосовно податкових джерел державних та місцевих доходів учений зазначав, що в цьому випадку переваги державного господарства перед місцевим є цілком безперечними. Що ж до прямих податків, то доцільнішим є справляння їх місцевими союзами, оскільки оцінити предмети обкладання вони можуть правильніше, ніж державні органи. Комунальні органи, зазначав він, більше зацікавлені в добросовісному виконанні цього завдання та краще ознайомлені з умовами й обставинами місцевого життя.

Держава може якоюсь мірою скористатися цією властивістю місцевих союзів, залучаючи їх до участі у фінансовому управлінні. Проте жоден зі способів «участі місцевих жителів у фінансо-

вому управлінні держави не може дати останній усіх тих вигод, якими користуються місцеві союзи при розподілі власних податків». Саме тому Ц. зробив висновок, що відносно прямих податків місцеві союзи поставлені в сприятливіші умови, ніж скарбниця. За рівних інших умов ці податки можуть давати їм, наголошував він, більший дохід, і в межах кожного окремого союзу можуть бути розподілені рівномірніше, ніж у межах цілої держави. Ця ідея не втратила своєї актуальності й нині.

Щодо непрямих податків, то тут держава має повну перевагу. Розкриваючи об'єктивні причини цього, автор дійшов висновку, що «непрямі податки не можуть відігравати в місцевих бюджетах навіть приблизно тієї ролі, яку вони відіграють або можуть відігравати в бюджеті держави». Разом з тим переваги непрямого обкладання перед прямим не є абсолютними. На думку вченого, значення їх ставатиме тим меншим, чим досконалішою буде техніка прямого обкладання, чим рівномірнішим буде розподіл прямих податків, чим більше можна буде покладатися на чесність і неупередженість органів, які проводять оцінку для прямого обкладання, чим більшою буде впевненість платників у тому, що існуючий розмір прямого обкладання дійсно обумовлюється необхідністю й опрацьовується суспільним інтересом, і, нарешті, чим більше розвиватиметься в суспільстві почуття громадського обов'язку. Названі вченим переваги не втратили свого значення й сьогодні, навіть у країнах з найдосконалішою системою прямого обкладання.

Аналізуючи переваги державного господарства, Ц. наголошував, що союз, фінансові засоби якого не мають достатньої стійкості, не може правильно функціонувати. У цьому аспекті велике значення має система місцевих податків. Що різноманітнішими є джерела обкладання, надані місцевим союзам, то більшу стійкість можуть мати їх фінансові засоби. Тому значні переваги мають великі міста, які за однакової системи обкладання володіють різноманітнішими джерелами доходів. Фінансова потужність столиць і міст із мільйонним населенням «не поступається силі держави середньої руки». Отже, усе це потрібно враховувати при розподілі витрат управління між окремими видами місцевих союзів. З фінансової точки зору центральне покриття витрат управління взагалі заслуговує на перевагу, писав Ц., перед віднесенням їх на засоби місцевих союзів. Учений уважав недоцільним покладати будь-які витрати на місцеві кошти заради полегшення загальнодержавного бюджету.

Подібно до великих підприємств, держава має переваги у виробництві товарів і послуг, призначених для задоволення суспільних потреб. Проте місцеві союзи, своєю чергою, володіють специфічними перевагами дрібних підприємців — «більшою господарністю, сильнішим прагненням і більшою здатністю до збереження вимог господарського принципу». Місцеві союзи «можуть свідоміше ставитися й до кошторису, і до контролю, ніж відповідні державні органи, які й при затвердженні кошторису витрат, і при перевірці його виконання вимушені задовольнятися переважно паперовими даними». Тобто в такому випадку контроль здійснюється тими органами, які є виразниками волі громадських союзів. Вагомий вплив може мати й саме місцеве населення, якщо його більше цікавить питання місцевих витрат, а не загальнодержавних видатків. У місцевих господарствах, зазначав Ц., економічного принципу дотримуються меншою мірою, ніж на приватних підприємствах, але більшою мірою, ніж у загальнодержавному господарстві.

Щодо різних видів місцевих союзів учений провів градацію: найбільші здібності до дотримання економічного принципу мають громади, потім повіти і, нарешті, губернські та обласні земські союзи. Така характерна особливість різного рівня громадських союзів зберігається до сьогодні.

Зіставляючи переваги та недоліки державного й місцевого господарств, Ц. зробив висновки, що є актуальними й нині як для теорії самоуправління, так і для питання про місцеві витрати:

1) господарські переваги місцевих союзів можуть проявлятися достатньою мірою лише тоді, коли витратами місцевих коштів опікуються органи, які дійсно представляють місцеві інтереси та на склад яких може безпосередньо впливати місцеве населення; 2) найповнішого дотримання господарського принципу при місцевому покритті витрат варто очікувати тоді, коли місцеві союзи покривають ці витрати з податків, що справляються з місцевого населення, тому що необхідність сплачувати податки зацікавлює платників у правильному розподіленні місцевих витрат; 3) що менше піддаються будь-які витрати формальному контролю, то більшою є необхідність віднесення їх на місцеві кошти, і навпаки, витрати, які можна контролювати із центру, можуть покриватися із загальнодержавних коштів. Зрештою, місцеве покриття суспільних витрат посилює життєздатність самоуправління, підсумовував Ц., і підвищує його значення як засобу виховання в народі суспільного духу.

У питанні раціонального співвідношення державного й місцевого покриття суспільних потреб учений наводив важливе правило, що стосується розподілу витрат управління між державою й місцевими союзами: «Якщо через будь-які міркування виникне потреба надати місцевим союзам певну галузь управління, то ця обставина вже сама по собі має свідчити на користь того, щоб на місцеві союзи було покладено принаймні частину витрат, поєднаних із цією галуззю; і навпаки, якщо ця галузь управління внаслідок певних міркувань має бути залишена за державою, то звідси випливає, що держава має брати участь і у викликаних нею витратах». Тобто вчений наголошував на існуючій залежності між участю окремих союзів у різноманітних галузях управління й участю їх у витратах, обумовлених цими галузями.

Ц. звернув увагу на те, що абсолютних меж фінансового співробітництва держави й місцевих органів самоуправління не існує. Вони можуть змінюватися через різні обставини: «для фінансового співробітництва суспільних союзів залишається досить широка сфера, у межах якої воно може слугувати корективом для тих випадків, коли розподіл цілих галузей або окремих справ управління між державою й різного роду місцевими союзами, що найбільше відповідає адміністративним і політичним міркуванням, не є адекватним тому розподілу витрат управління, яке могло би бути визнане найсправедливішим і найдоцільнішим». У цьому полягають загальне значення й цілі фінансового співробітництва суспільних союзів.

Учений виокремив чотири форми такої фінансової співпраці: а) участь держави у витратах місцевих союзів; б) участь широких місцевих союзів у витратах менших союзів, які належать до їх територіального складу; в) фінансове співробітництво однорідних місцевих союзів; г) участь менших союзів у витратах більш широких союзів, у тому числі участь місцевих союзів у видатках держави.

Допомога держави у фінансуванні місцевих витрат дає змогу пом'якшити їх нерівномірний розподіл, підвищує рівень задоволення суспільних потреб у тих союзах, яким не вистачає для цього власних коштів, і підтримати місцеві бюджети в разі випадкових коливань місцевих доходів і витрат, викликаних збігом якихось несприятливих обставин. Наданням відповідної допомоги із загальнодержавних коштів у цих обставинах максимально досягається можливість місцевих союзів брати участь у тих фінансових перевагах, які має держава завдяки можливості користуватися у великих масштабах непрямым обкладанням, а інколи також завдяки щедрим джерелам неподаткових доходів. На думку Ц., «допомогу з коштів державної скарбниці необхідно видавати лише на такі потреби, задоволення яких загальнодержавними коштами може бути принципово виправданим».

Предметом досліджень українського вченого були також питання взаємодії держави й місцевих органів з погляду системи державного й місцевого обкладання та фінансової допомоги місцевим органам. Він дійшов висновку, що «державна допомога місцевим союзам лише тоді може повною мірою виконати своє призначення, коли джерелом її слугують загальні кошти державної казни».

Отже, своїм науковим дослідженням «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат» Ц. першим у світовій і вітчизняній фінансовій літературі заклав фундаментальні основи сучасної теорії самоуправління. Значна частина обґрунтованих ним положень є актуальною і в сьогоденних наукових розробках теорії місцевих фінансів. Із цього погляду праця вченого має світове значення, а сам дослідник заслуговує світового визнання як фундатор науки про місцеві фінанси.

Починаючи з 1893 р. Ц. працював у Імператорському університеті св. Володимира, обіймаючи різні посади — від екстраординарного професора до ректора. У жовтні 1893 р. його призначили екстраординарним професором кафедри поліційного права, у травні 1902 р. — деканом юридичного факультету, а в червні того ж року — ординарним професором.

У вересні 1896 р. на основі захисту дисертації Ц. удостоєно ступенем доктора політичної економії та статистики юридичним факультетом університету св. Володимира. У 1908 р. в доопрацьованому вигляді роботу «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат» було надруковано за кошти університету.

Слід зазначити, що увага сучасників до постаті Ц. пов'язана передусім з його перебуванням на посаді ректора Київського університету упродовж 1905–1917 рр., у добу воєн і революцій. Учений переобирався ректором чотири рази поспіль на трирічні терміни.

У червні 1911 р. Ц. на прохання міністра народної освіти був представником Росії в Комісії міжнародних конгресів адміністративних наук у м. Брюсселі. Український учений неодноразово брав участь у виборах членів Державної думи, користувався авторитетом у наукових колах.

Серед наукового доробку Ц. слід згадати працю «Сільське товариство як орган місцевого управління» (1911), відзначену особливою подякою імператора Миколи II. У ній сформульовано підсумки проведеної реформи й оцінено стан сільського суспільства, його фінансові потреби. Учений обґрунтував власний проект сільської реформи, який було подано до Державної думи.

Наприкінці травня 1919 р. Ц. був заарештований Київською губернською надзвичайною комісією (з конфіскацією частини майна) і звинувачений у націоналізмі. У літературі радянського періоду його постать розглядалася виключно негативно.

В. М. Федосов, П. І. Юхименко, С. В. Бойко